

OSMANLI İMPARATORLUĞU İLE TÜRKİSTAN İLİŞKİLERİ

AHMET
ARIÇ

Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki İlk Münasebetler

Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları arasındaki ilk siyasi teşebbüslerin 15. Asırda başladığı görülür¹. Ama bu münasebetler daha da geriye gitmektedir.

1039-1040 yıllarında Dandanakan savaşı ile Gazneli Devletini yenerek kurulan Büyük Selçuklu Devleti zamanında Türkistan'dan Anadolu'ya kadar Türk hakimiyeti etkisini göstermekteydi. Bu büyük güç daha sonra Orta Asya bozkırlarında doğan Moğollar'ın Cengiz önderliğindeki hareketi ile parçalanmıştır. Daha sonra Anadolu Türkleri, Anadolu Selçuklu Devleti çatısı altında birleşmiş bu devletinden ortadan kalkmasıyla, 13.asrın sonlarında Osmanlı şemsiyesi altında toplanmışlardır. Türkistan coğrafyasında kalan Türkler ise belirli bir süre daha Moğol buyruğunda yaşamış, ilerleyen dönemlerde Timur ve Timuroğulları etrafında bir araya gelmeye çalışmışlardır. Batı tarafı yani Anadolu Osmanlı önderliğinde, doğu tarafı ise Timur önderliğinde bir araya gelmişlerdir.

1402 yılında Ankara'da Çubuk ovasında yapılan Ankara savaşında Timur ile Yıldırım Bayezid karşı karşıya gelmiş, savaşın sonucunda Yıldırım, Timur'a esir düşmüştür. Bu durum doğu Türklüğü ile Batı Türklüğü arasına soğukluk girmesine sebep olmuştur. Bu soğukluk giderilince iyi ve sağlam bir dostluğun temelleri atılmış, 15.asrın son demlerine doğru Timurlu hakimiyetine son veren Şeybani Han liderliğindeki Özbekler zamanın da daha da gelişerek siyasi sahada bir iş birliğine dönüşmüştür. Bu iş birliğinin en temel sebebi Anadolu Türkleri

ile Türkistan Türkleri arasında demir perde vazifesi gören Şii İran'dır.

Tarihi kaynaklara ve yazışmalara göre; Özbek hanlıklarıyla Osmanlı devleti arasındaki ilişkiler Sultan II. Bayezid döneminde başlar, Yavuz Sultan Selim döneminde kurumsallaşır, Kanuni Sultan Süleyman döneminde ise zirve yapar.² Fatih devrinden itibaren Osmanlı'nın Türkistan'ı gözlem altına aldığı da gerçektir. Fatih'in Türkistan ve İran üzerinden gelen ilim adamlarına kapısını açması ve onları koruması bu hususta örnek teşkil eder.³ Ama bir gerçek vardır ki; Osmanlı Devleti Türkistan coğrafyasına kendisine doğru bir tehdit geldiği zaman ilgisini çevirmiştir.

Osmanlı Devleti ile Özbek Hanlıkları arasındaki ilişkiler özellikle Şii İran ile girişilen mücadeleler de üst seviyeye çıkmıştır. Daha çok Abbasiler döneminde, Türkistan Müslümanlarının devletlerinin başlarına geçtiğini, Halifenin onayladığını gösteren bir belge niteliği taşıyan "Menşur" benzeri bir tanınma isteğinin Halifeliliğin Osmanlı'ya geçmesinin ardından Osmanlı Devletinden de beklendiği görülmektedir. Elçi olarak görevlendirilen kişilerin elçilik görevlerinin dışında, Hac farızasını yerine getirdiği, Osmanlı Devleti başkentine geldiklerinden Hac yolculuğuna çıkacakları süreye kadar geçen zaman da Sadaretin uygun gördüğü yerlerde; masraflarının tamamının saray tarafından karşılanarak misafir edildikleri, hatta bazen bir yılı aşkın zamanda İstanbul'da kaldıkları yazışmalardan anlaşılmaktadır⁴. (Bu hususa dair örnek olması amacıyla arşiv belgelerinde yer alan mektup aşağıda bulunmaktadır).

"Hac dönüşü uğradığı İstanbul'dan memleketine gitmek üzere yola çıkan Semerkandlı alim

¹ Saray, Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki İlk Münasebetler, s.3.

² Halil Ülker, "Osmanlı Özbekistan Siyasi İlişkileri (1514-1873)", Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi, S.4, C.8, s.3978.

³ Saadettin Yağmur Gömeç, "Osmanlı Devleti'nin Türkistan ve Doğu Politikası", Yeni Türkiye Dergisi, C.31., S.31, (2000), s.137.

⁴ Ülker, "Osmanlı Özbekistan Siyasi İlişkileri (1514-1873)", s.3978.

Muslihuddin Taşkendi'nin güvenliğinin sağlanması için yol üzerindeki kadılara hitaben gönderilen hüküm: Molla Taşkendiye virildi Südde-i sa'âdetimden Hân hazretlerine varınca yol üzerinde vâkı' olan kâdîlara hüküm ki Hâliyâ diyâr-ı Semerkand ulemâsından Mevlânâ Muslihuddin Taşkendi edâma'llâhü te'âlâ fazâyilehü hacc-ı şerîfden avdet ve dergâ[h]-ı izzet-destgâhımıza teveccüh ü azîmet eyleyüp geldikde hâliyâ vatan-ı aslisine müteveccih olmağın buyurdum ki: Müşârun-ileyh her kangınızın taht-ı hükûmetine dâhil olursa kendülere ve esbâb u davarlarına ve hem-râhı olan Hâfiz Hüseyin zîde mecdühûya yolda ve izde menâzil ü merâhilde ve ma'berlerde olan vesâyir kimesnelere dahl ü ta'arruz itdürmeyüp mahûf u muhâtara olan derbendlerden ta'zîm ve tekrîmle geçürüp tevkîr u ihtirâmında sa'y ü ihtimâm eylesiz. Hicri: (Zilhicce 980) / Miladi: (Mayıs 1573)⁵

II. Bayezid ve Türkistan

Osmanlı padişahı Bayezid dönemine göre'' devr-i sabık' olarak nitelendirilmektedir⁶. Bu dönem Osmanlı'da barışın ve huzurun en çok sağlanmaya çalışıldığı dönemdir. Safeviler ve Muhammed Şeybani Han ile iyi ilişkiler sürdürülmeye çalışılmıştır. Yıldırım Bayezid devri; Şeybânî Hân'ın Özbekleri toparlamaya çalıştığı, devletin sınırlarını genişlettiği ve Şeybânîler Devleti'nin temellerini attığı döneme rastlamaktadır⁷. Şah İsmail ile Bayezid'in ilişkileri barışçıl bir ortamda ilerlemiş ve bu dönemde Anadolu'da Şii propagandası hızlı bir şekilde seyretmiştir. Safeviler Anadolu ile Türkistan arasında bir demir perde vazifesi görmekteydi. Sünni iki tarafın arasına girmiş bir Şii yapıydı. On iki İmam Şiiliği ya da Aleviliği (Hz. Ali'nin yoldaşı) resmi mezhep olarak kabul eden Şah İsmail ve Safevi Devletinin karşısında Özbekler, Sünniliğin koruyucusu olmuşlardır. Sürekli mücadele halinde olan Özbekler ve Safeviler arasında savaşlar sürekli olarak var olmuştur. Şeybani Han ve Şah İsmail'in arasındaki son savaş 1510 yılında olmuş ve Şeybani Han öldürülmüş ve cesedi hunharca parçalanmıştır. Şeybani Han'ın kafa derisi yüzülmüş ve padişah Bayezid'e gönderilmiştir.

Büyük ilerleme kaydeden Safevil tehdidine karşın Bayezid büyük ölçekte pasif kalmış ve bunun sonucunda yeniçeriler tarafından azledilmiştir. Yerine oğlu Yavuz Sultan Selim tahta geçmiştir.

Yavuz Sultan Selim Dönemi ve Türkistan İlişkileri

Babası Bayezid'i yeniçerilerin desteği ile tahttan indiren Yavuz Sultan Selim, tahta çıktıktan sonra ilk iş olarak Safevi sorunuyla ilgilenmiştir. Safeviler'in Anadolu'da yaptıkları Şii propagandası ve Sünnilere karşı yaptıkları zulümler Sünniler'in hamisi Osmanlı'yı Safevilere karşı harekate mecbur bırakmıştır.

Osmanlı devleti ile Özbek hanlığının ilk yazışmalarının tarihi tam olarak bilinmese de Osmanlı Devleti ile Özbek Hanlıkları arasında pek çok yazışma yapıldığı ve ilişkiler üst seviyede tutulmaya çalışıldığı bilinmektedir. Özellikle en eski Özbek hanlığı olması münasebetiyle Buhara Osmanlı Devleti nezdinde ayrı bir öneme sahiptir. Taraflar arasındaki ilk resmi temasın Yavuz Sultan Selim'in Ubeydullah Han'a 1514 senesinde (Çaldıran savaşından önce) bir mektup yazarak "Düşman Ülkesinde olduğunu" bildirmiştir⁸.

Osmanlıların Doğu'ya yönelik ilgilerinin Yavuz zamanında ortaya çıkmasına paralel olarak Türkistan ile ilişkilerinin de aynı süreçte başladığı görülmektedir. "Osmanlı İmparatorluğu 16. yüzyılda Buhâra, Kaşgar, Hîve ve Hokand ile yakın kültürel ve tarihsel bağlar oluşturmuştur. Orta Asyalı hacıların temel olarak durak yeri İstanbul'du. İstanbul'a uğramadan yapılan hac ibadetinin kabul olmayacağına inanılıyordu. Ayrıca Orta Asyalı yöneticiler kendi siyasal çıkarlarını koruyabilmek amacıyla sık sık bu eski dinsel ve kültürel bağları kullandılar.⁹ Yavuz Sultan Selim'in Şiiilere karşı yapılan Çaldıran savaşının zafer haberini Özbek Hanı Köçkuncü Han'a bildiren bir mektubuda bulunmaktadır. Bu süreçten sonra Hanlıkların Osmanlı'dan sürekli olarak yardım istemeleri ile ilişkiler diplomatik boyuta yükselmiştir.

Çaldıran zaferi Özbekler'in çok işine yaramış ve onların Horasan ve Herat üzerine sefer yapmalarını

⁵ Başkanlık Osmanlı Arşivleri (BOA), Mühimme Defteri, 21/598.

⁶ Feridun Emecen, Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve Yükseliş Tarihi (1300-1600), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015, s.179.

⁷ Remziye Çelik, "Şeybanilerin Kuruluşunda Çevre Devletlerle Mücadeleleri", s.301.

⁸ Halil Ülker, "Osmanlı Özbekistan Siyasi İlişkileri (1514-1873)", s.3983.

⁹ Arif Behiç Özcan, "Batılılaşma Döneminde Osmanlı Devleti'nin Doğu Politikaları", s.178.

kolaylaştırmıştır. Osmanlılar hem doğu sınırlarındaki tehdidi durdurmaya çalışıyor, hem de halifelik makamının etki ve yetkileri ile de tüm Müslümanların koruyucusu sıfatı ile zorda olan tüm alem-i İslam'a yardım etmeye çalışıyordu. Doğu politikasının şekillenmesinde bu hususlar önem arz etmekteydi. Osmanlı İmparatorluğu'nun Safevi siyaseti aktif bir şekilde Yavuz Sultan Selim devrinde başlamıştı. Halifelik makamını da bu devirde alan Osmanlı, tüm İslam alemine hizmet için uğraşıyordu. Yavuz sırtında çıkan çıbanı (şir-i pençe) hamamda tellağa sıktırması ve bunun sonucunda vefat etmiştir. Onun sekiz senelik saltanatı Osmanlı için adeta 80 seneye bedeldir. Yavuz'dan sonra tahta oğlu Süleyman geçecektir.

Kanuni Sultan Süleyman Dönemi ve Türkistan İlişkileri

Avrupa'nın uyanış zamanı ve büyük keşiflerin yapıldığı bir dönem içerisinde tahta bulunan Kanuni Sultan Süleyman, devrinde yaşayan siyasiler ve tarihçiler tarafından övgüler yağdırılmış bir şahsiyettir. 15. Asrın ilk devirleri dünya genelinde büyük hükümdarların zamanı olmuştur. İngiltere kralı VIII. Henry (1509), I. François (1515), Charles (1516), Batı'da Muhteşem Süleyman, Doğu'da ise adaletine hitaben Kanuni Sultan Süleyman, Korkunç İvan (1533), Orta Asya tarafında ise Şah İsmail, Şeybani Han ve Babür Şah gibi büyük isimlerin bulunduğu bir devirdir¹⁰. 1500'lü yılların ilk çeyreği Türk tarihi açısından mükemmel bir dönemdir. Babür Şah Hindistan'da, Kanuni ise Macaristan'da Mohaç Meydan Muharebesinde büyük ve kesin zaferler kazanmışlardır. Aynı yıllarda Batı Avrupa'da yeni deniz yolları bulunmuş ve Portekizliler sayesinde yeni bir dönem başlamıştı. Yeni ticaret yolunun bulunması ile tarihi "İpek Yolu" ticari önemini kaybediyordu ve bunun ilk kurbanı Orta Asya coğrafyası olacaktır.

Kanuni devri ne kadar ihtişamlı görünse de yakından incelendiği zaman pek öyle olmadığı anlaşılabilir. Daha çok Fatih ve Yavuz'un ışıltısında ilerlemeler sağlanmış, hatta Kanuni'nin son zamanlarına doğru bozulmaların baş gösterdiği de ortadadır.¹¹ Yavuz döneminde başlayan mektuplaşmalar ile ilerleyen Osmanlı- Türkistan

Hanlıkları ilişkileri Kanuni devrinde en yüksek seviyeye ulaşmıştır. Buhara Han'ı Ubeydullah Han tarafından Sultan Süleyman'a gelen mektup ile İran'a karşı birlikte hareket edilmesi gerektiğini izah etmiştir¹²30.

İran'da Şah İsmail'in ölümünden sonra tahta Şah Tahmasb geçmiştir. Kanuni bu zat'a mektup yazarak babasının düştüğü hatalara düşmemesini belirlemiştir. Ancak Tahmasb hasımca davranışlardan vazgeçmemiştir. Bu zaman aralığında Türkistan'da hanlıklar kendi içlerinde mücadele ederken, Safevi tehlikesi ile de mücadele etmekteydi, Ubeydullah Han ve Abdulatif Han, Kanuni'ye yardım mektupları yazmış ve asker ile silah desteği istemişlerdir. Kanuni bu yardım istekleri üzerine tarihte "İrakeyn" seferi olarak bilinen harekate çıkmaya karar vermiştir.

Kanuni Türkistan'dan gelen yardım isteklerine karşılık vermiştir. Onlara hatırı sayılır sayıda yeniçeri birliği, top ve mühimmat göndermiştir. Bu yardımlarda bulunurken onlara bu silahları kendi içlerindeki mücadelelerde değil, Safevilere karşı kullanmalarını söylemiştir, fakat iç karışıklıklarla uğraşan hanlıklarda çarpışmalar meydana gelmiş, Abdülatif Han vefat etmiş ve bu yardım İran'a karşı kullanılamamıştır. Kanuni döneminde doğu tarafında yeni bir problem daha ortaya çıkmaktaydı. Bu tehlikede Ruslardı: 1553 ve 1556 yıllarında art arda Kazan ve Astrahan'ın Ruslar tarafından işgal edilmesi, Moskova Knezliği'ni bir Rus Çarlığı'na döndürerek hem Osmanlı İmparatorluğu hem de Orta Asya Müslümanları açısından zor bir dönemin başlangıcı olmuştur. Osmanlı Devleti açısından kuzeyde yeni bir cephe açılırken, hacıların Astrahan yolu Ruslar tarafından kapatılmıştır. Orta Asyalı Müslümanlar için tek çare Halifeye sığınmak olmuştur. Kanuni Sultan Süleyman (1495-1566) bu duruma çok kızmış fakat Astrahan üzerine sefer planlarken 1566 yılında Zigetvar kuşatması sırasında vefat etmiştir¹³.

Osmanlı Rus Münasebetleri.

Osmanlı Devleti 1530'lara kadar Moskova'yı büyük bir tehdit olarak görmemekteydi. Hatta 15. Asırda Altınorda Hanlığı'nın dağılmasından sonra ortaya çıkan siyasi birlikler arasındaki gruplaşmada,

¹⁰ Roux, Orta Asya Tarih ve Uygarlık, s.364.

¹¹ Togan, Bugünkü Türkili (Türkistan), s.131.

¹² Mustafa Cezar, Mufassal Osmanlı Tarihi II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2021, s.454

¹³ Serap Çalışkan, "Sultan Abdülaziz Dönemi (1861-1876) Osmanlı- Türkistan Diplomatik İlişkileri", İstanbul Medeniyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (2018), s.63.

Osmanlılar Kırım- Moskova cephesini desteklemişlerdir. II. Bayezid III. İvan'a ticaret serbestliği dahi vermiştir¹⁴. Bu ilişkilerde Osmanlı Padişahları Moskova Knezliğini muhatap almıyorlardı. Ruslar ilerleyen süreçte Kazan ve Astrahan'ı ilhak ederek güçlenecekler ve knezlikten Çarlığa dönüşecektir¹⁵.

II. Selim Dönemi ve Türkistan İlişkileri (Don- Volga Projesi)

Kanuni Zigetvar seferi esnasında vefat edince yerine oğlu II. Selim geçmiştir. Kanuni zamanında doğu tarafına yardım etmek ve orada ki Müslümanların Hac vazifelerini yerine getirmelerini sağlamak amacıyla gündeme gelen “Don – Volga” kanalı projesi padişah ölünce ortadan kalkmıştır.

II. Selim döneminde de Rus sıkıntısı devam etmiş, Orta Asyalı hacılar bu seferde Ruslar ile Safeviler tarafından sıkıştırıldıklarını belirtip Osmanlı'dan yardım istemişlerdir. II. Selim sefere karar vermiştir ve bu sefere onu ikna eden en önemli olay Harezmi Hanı Hacı Mehmed Han tarafından gönderilen mektup olmuştur. Hacı mektubunda Astrahanlı hacıların İran elinden kurtarılmasını istemekteydi; II. Selim bu hacıları kurtarmak üzerine ve aynı zamanda tehlikede olan ticaret yollarını kurtarmak, aynı zaman da Rus tehlikesine karşı bir atakta bulunmak üzere bu sefere çıkma gereksinimi duymuştu. Bu sıralarda Kanuni döneminde gündeme gelen Sokullu Mehmet Paşa'nın ortaya koyduğu “Don- Volga” kanalı projesi tekrar önem kazanmıştır.

Don- Volga Projesi

Karadeniz'in kuzeyi ve Volga bölgesinde meydana gelen Rus tehdidi ile ilgili olaylar sonrası Osmanlı Devleti'nin dikkatini bu bölgeye çekme ihtiyacı doğurdu. Hazar denizinin kuzey ve doğusunda geniş bir müslüman ve Türk kütlesi bulunduğu cihetle, buralarla kolay yoldan irtibat tesisi çareleri araştırıldı. Bu iş Don ve Volga nehirlerinin birbiriyle birleştirilip Osmanlı donanmasının Volga nehri ve Hazar denizine geçirilmesiyle temin edilebilirdi¹⁶. Osmanlı Devleti batıda Avusturya ile

barış yapınca yüzünü doğuya çevirmişti. Bu hususta Kırım hanına bahar ayında Astrahan'a sefer yapılacağı ve aynı zamanda Don- Volga projesinin hayata geçirileceğini, kendisinin de hazırlık yapıp bu sefere katılacağı bildirilmişti. Kırım hanı bu haberi alır almaz hemen Rus çarına iletmiştir.

Kanalın Açılmak İstenmesindeki Sebepler:

Müslümanların hac yolunun kapatılması padişahı çok kızdırmış ve gelen mektup üzerine sefer kararı almıştı. Karar alındıktan sonra daha önce gündeme gelen kanal projesi tekrar ortaya çıkmıştı. Kanal açılınca Türk kuvvetlerinin Volga bölgesine ve Hazar denizine taraf intikali kolaylaşacak ve Rusların önünü kesilecekti. Bundan başka doğu tarafında bulunan düşman İran'ın etrafı sarılacak, İran'ın boyun eğmesi sağlanacak, daha iç kısımlarda bulunan Türk unsurlarla bağlantı kurulacak hem din, hem de ırk bakımından birliktelik sağlanınca Osmanlı sancağı altındaki Türk sayısı artacaktı. Bunların dışında kanalın açılması ticari olarak devlet ekonomisine katkı sağlayacaktı.

Sokullu Mehmed Paşa kanal için gerekli hazırlıkları yaparken, devletin iç işleri ve padişahın gözüne girmek ve vezir-i azam olmak için entrikalar çevirenler yüzünden Sokullu Mehmed Paşa İstanbul'da kalmış onun yerine Kefe Beylerbeyi Kasım Paşa gönderilmiştir. Kasım Paşa bu görevi yönetebilecek kabiliyette değildi. Sonuç olarak Rusların kışkırtması ile Osmanlı'nın Volga tarafına yerleşmesini istemeyen Kırım Hanı'nın muhalefeti ve Kasım Paşa'nın başarısızlığı yüzünden Don- Volga Projesi ve Astrahan seferi başarısızlık ile sonuçlanmıştır¹⁷.

Kanal projesi de rafa kaldırılmıştır. Bu hezimetle Osmanlı Devleti, Rusya ile bir daha karşı karşıya gelmek istememiştir. Rusya da aynı şekilde, Osmanlı Devleti'nin vuracağı bir darbeye yeni kurulan çarlığın yok olmasından korkuyordu¹⁸.

Osmanlı Devleti ile Orta Asya hanlıkları arasındaki diplomatik ilişkiler; 16.yy ve 17.yy'da daha çok

¹⁴ Emecen, Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve Yükseliş Tarihi, s.269.

¹⁵ İlyas Topsakal, “ Tarihi Süreçte Rusta Türkiye İlişkileri”, Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi, S.2, C.3, (2016), s.34-35.

¹⁶ Cezar, Mufasssal Osmanlı Tarihi III., Tan Matbuası, İstanbul (1959), s.1265.

¹⁷ Saray, Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875), s.7.

¹⁸ Halil İnalcık, Osmanlı Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü 1569, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1948, s.363-383.

ortak düşmanları olan Şii İran'a karşı yapılan ittifak ortamında ilerlemiştir. Bu dönemde Osmanlı Devleti'nin Şii İran'a karşı diğer Müslüman devletlerle ve özellikle Türkistan ile ittifak kurduğu pek çok örnek vardır. İran ile mücadele ederken hanlıkların desteğini aramış ve her daim onlardan olumlu yanıt almıştır. Ancak kendi menfaatleri söz konusu olduğunda ve de özellikle İran ile barış yaptığı zamanlarda, Türkistan hanlarının yardım çağrısına olumlu yanıt vermemiş, aralarındaki yakınlığı göz ardı etmiştir.

İran'a karşı Osmanlı- Türkistan ittifakı, 1578-1590 Osmanlı- Safevi savaşı sırasında yeniden canlanmıştır. Bu devirde Türkistan'da Özbeklerin başında Muhammed Şeybani Han'dan sonra gelen en büyük hükümdar olarak gelen II. Abdullah Han bulunmaktaydı. Abdullah Han Hive'yi ele geçirerek, birliği yeniden tahsis etmiş ve Osmanlı ile dostane ilişkiler kurmuştu. 1588 yılında Ferhad Paşa komutasındaki kuvvetler İran'a karşı hareket etmeden evvel Osmanlı Devleti, II. Abdullah'a bir mektup ve mühimmat yollayarak onun da doğu tarafından Safeviler üzerine yürümesini istemişlerdir¹⁹. Abdullah Han bu ricayı karşılıksız bırakmamış, Meşhed ve Nişabur'u ele geçirmiş, iki taraftan gelen saldırı sonucu zor duruma düşen Şah Abbas, Osmanlı ile sulh yapıp Özbeklerle uğraşmayı tercih etmiştir. Ferhad paşa İran ile anlaşarak bir nevi müttefiki Özbekleri yalnız bırakmıştır. Bu sebeple Abdullah Han İran ile anlaşarak ele geçirdiği bir kısım topraklardan çekilerek İran ile anlaşma yapmak zorunda kalmıştır. II. Abdullah Han vefatına kadar Osmanlı'ya dost ve sadık kalmıştır. Abdullah Han'ın üzerine ortaya karışıklık çıkmış ve bu durum çok uzun süre devam etmiştir. Bu durum Baki Muhammed'in başa geçmesi ile sona ermiştir. Bu karışıklık zamanında Şah Abbas Horasan'ı tamamıyla kendi kontrolüne almıştır. Baki Muhammed İstanbul'a elçi gönderip Horasan'ı tekrar ele geçirmek için destek istemiştir. İstanbul'a gelen elçiyi vezir Yemişçi Paşa kabul etmiş ve onların isteklerini yapılmış olan sulhu göz önüne alarak padişah III. Mehmed'e iletmıştır. Bu istekler kabul edilmiş fakat sulh yapılmış olan İran ile iyi geçinilmesini istemesiyle bu hususta siyaset takip etmiştir.

IV. Murad devrinde yaşanan gelişmeler, padişahı Revan ve Bağdat seferine çıkmak mecburiyetinde bırakmış ve tekrardan Batı Türklüğü, Doğu

Türklerinden yardım istemiştir. Sefer lüzum görülünce Sultan IV. Murad, Özbek hükümdarı İmam Kulu Han'a mektuplar yazmış, iki devletin birleşerek Şii İran'ın ortadan kaldırmak için ittifak halinde hareket edilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Özbek Hanının nasıl bir cevap verdiği tam olarak bilinmemektedir. Ama bu devirde Özbek Hanı ile İran Şahı'nın dost ilişkiler içerisinde olduğu bilinmektedir. Büyük bir ihtimalle bu istek karşılıksız kalmıştır. Osmanlı Devleti iki kez başarısız sefer düzenlemiştir. II.Süleyman (1642-1691) ve II.Ahmed 1643-1695) devirlerinde de İran üzerine sefer düzenleyen Osmanlı Devleti, Özbek Hanlığı'nın desteğini aramış ve hanlığa elçiler göndermiştir. Subhan Kulu Han (1682-1702), İran ile barış sürecine girdiği için II.Ahmed'in beraber hücum etme önerisini reddetmiştir.

18.asıra gelindiğinde ise münasebetlerin oturmuş olduğu zeminin yavaş yavaş İran'dan Rusya'ya kaymakla beraber; iki ülke arasındaki son temas 1789 yılında Buhara Emiri Muhammed Masum Han'ın İstanbul'a gönderdiği mektupla yaşanmıştır. İran'ın Sünni Hacıların geçişine izin vermediğini ileten Masum Han, Rusya'dan sonra da İran'a sefer yapılmasını istemektedir.

Türkistan Hanlıkları ile Osmanlı Devleti arasında 16.yy'da Özbek Hanlığı zamanında Safevi İran'a karşı ittifak temelinde başlayan münasebetlerde 19.yy'dan itibaren belirleyici etken Rusya olmuştur. 18.yy itibariyle Orta Asya'da yayılmacı faaliyetler içerisinde olan Rusya; hem Osmanlı Devleti ile olan ilişkileriyle Türkistan'ı, hem de Türkistan ile olan münasebetleriyle Osmanlı Devleti'ni etkilemiştir.

Rusya, Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan sonra (1774) büyük kazançlar sağlamış bir devlet olarak İmparatorluğun karşısına dikilmiştir. Rusya'nın; Karadeniz'in kuzeyini ele geçirmek ve sonra da Kafkaslar, Boğazlar ve Balkanlar'a inmek olan büyük hedefleri gerçek olmak üzereydi. 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması, Kırım'ı bağımsız kılarak Rusya'nın Karadeniz'e çıkma planlarını gerçekleştirmesi açısından bir dönüm noktası olmuştur. Bundan sonra Osmanlı Devleti 1792 yılında Rusya ile yapılan Yaş antlaşmasına kadar Kırım'ı geri almaya çalışmıştır çünkü Rusya'ya karşı gelebilmek için Kırım ve Kafkasya sahası üzerinde tekrar gücünü hissettirmesi gerekiyordu. Böylece Osmanlı Devleti 19.yy boyunca kuzeyinde

¹⁹ Saray, Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler(1775-1875), s.7.

çıkan bu büyük tehdide karşı mücadele etmeye çalışmış ve bunun için Türkistan ile müttefik olmak istemiştir. Bundan sonra Osmanlı Devleti ile Türkistan arasındaki ilişkiler iki hususta ilerleme göstermiştir. Birincisi büyük güçlerle mücadelesinde Türkistan ile müttefik olmaya çalışan Osmanlı Devleti ve ikincisi bu güçlerin tecavüzüne uğrayan Türkistan'ın Osmanlı Devleti'nden yardım istemesidir.

Rusya; Küçük Kaynarca Anlaşması'nın şartlarına uymamış ve Kırım'ı işgal etmiştir. Rusya ile savaş hazırlıklarına başlayan Osmanlı Devleti, Buhara Hanı'ndan yardım istemiştir. Osmanlı Padişahı Buhara Hanı'na gönderdiği mektupta, Rusya ile savaşın henüz başlamadığını fakat aradaki uzaklıktan dolayı savaş başladığında haber iletmenin güç olacağını, bu yüzden Han'ın şimdiden din-i İslam adına kuzeydeki Kırgız ve Kazaklar'ı hücumla göndermesini istemiştir. Padişah ayrıca Buhara Hanı'ndan ülkedeki din adamlarını göreve çağırarak İslam adına savaşmak isteyenleri sınır boylarına yerleştirmesini istemiştir. Mektup ulaştığında Buhara'da iç karışıklıklar baş göstermekteydi. Seyid Ebul Gazi ölmüş yerine Muhammed Masum Han geçmiştir. Osmanlı Padişahı ilk mektubuna yanıt alamayınca ikinci bir mektup göndermiş; fakat bu sırada savaş patlak vermiştir. Buhara Hanı Muhammed Masum Han, ülkede yaşanan iç karışıklıklar sebebiyle padişaha cevap verilemediğini belirtmiş ve öncelikle ülkedeki Özbekler'in sıkıntı yaratmasından yakınmış, İran'a karşı padişahın destek istemiş ve ayrıca Rusya ile bir barış imzalanırsa içeriğe Buhara'nın Rusya ile ilişkilerine dair bir madde koyulmasını rica etmiştir. Bundan sonra Osmanlı Devleti savaş kaybetmiş ve savaş tazminatı ödemeye mecbur kalmıştır. Bu durumda 1792 Yaş Anlaşması imzalanmış ve Padişah anlaşmaya Türkistan hususu ile ilgili bir madde koyduramamıştır.

Osmanlı Devleti'nin XIX. Asırda Türkistan ile İlişkileri

Rusya'nın 1853 yılında Osmanlı Devleti'ne harp ilan etmesiyle başlayan Kırım Savaşı'na Avrupalı Devletler de müdahil olunca Rusya savaştan büyük kayıplar vererek çıkmıştır. 1856 yılında imzalanan Paris Anlaşması, Boğazlar'ın kapatılması ve Karadeniz'in tarafsız hale getirilmesi hususları ile

Rusya'yı Avrupa ve Kafkaslar'dan uzaklaştırmıştır. Bu durum ise Rusya'nın yüzünü Batı Türkistan'a çevirmesine sebep olmuştur. Avrupa'ya doğru yayılma gösteremeyeceğini anlayan Rusya, Orta Asya'ya doğru yayılmaya karar vermiştir. Onun arkasından İngiltere de, bölgede sahip olduğu avantajları korumak adına faaliyetlere başlayınca iki ülke arasında çıkar çatışması ortaya çıkmıştır. İki büyük devletin saldırı ve işgallerine maruz kalan hanlar, Osmanlı Devleti'nden yardım istemeye başlamışlardır. Fakat Osmanlı Devleti giderek çoğalan yardım taleplerine yanıt veremez hale gelmiştir. Hem bozulan ekonomisi hem de Rusya'yı karşısına almak istememesi nedeniyle hanlıklara yardım sağlayamamıştır. Osmanlı Devleti ile Türkistan hanlıkları arasındaki temaslar 19. asrın ortalarına doğru daha çok yoğunlaşmıştır. Bunun en önemli etkeni hanların arasında yaşanan rekabetin geçen asıra göre artmış olmasıdır²⁰.

Bu çekişmeler Rusya'nın bölgede yayılmasını hızlandırmıştır. 1850'li ve 1860'lı yıllarda hız kazanan Rus yayılmasına karşı gelemeyen hanlar özel bazı elçiler yollayarak Halife'nin maddi ve manevi yardımını istemişlerdir. Osmanlı Devleti kendisinden yardım isteyen Hokand, Hive ve Buhara Hanlarına birçok defa dış güçlere karşı birlik olmaları konusunda mesaj göndermiştir. Aradaki mesafe ve yolun uzun olması ayrıca komşu pek çok ülkenin de yol üzerinde bulunması nedeniyle Osmanlı Devleti istenilen askeri ve teknik malzemelerin Türkistan'a sevk edilmesini güvenli bulmamıştır. Bu yüzden de gelen talepleri reddetmek zorunda kalmıştır²¹.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin Türkistan ile ilk teması II. Bayezid devrinde başlamış, Bayezid'in izlemiş olduğu barışçıl politika dolayısıyla Safeviler Anadolu'da Şiilik mezhebini yaymak hususunda hızlanmış, daha sonra Yeniçerilerin desteğini alan Yavuz Sultan Selim babasını tahttan indirerek başa geçmiştir. Şehzadeliği döneminde bu tehdidi açıkça sezen Yavuz Sultan Selim, bu hususta faaliyetlerine başlamış, babasının izlediği barışçıl politikanın yerini büyük seferler ile ortadan kaldırmıştır. Osmanlı Devleti'nin Türkistan ile olan ilk diplomatik teması; Yavuz Sultan Selim (1512-1520)'in 1514'de Safeviler ile yapılan Çaldıran

²⁰ Mehmet Alpagu, (ed. Mustafa Bıyıklı), "Osmanlı Devleti'nin Türkistan Politikası", Türk Dış Politikası: Osmanlı Dönemi, Gök Kubbe Yayınları, İstanbul(2008), s.43.

²¹ Serap Çalışkan, "Sultan Abdülaziz 1861-1876) Dönemi Osmanlı- Türkistan Diplomatik İlişkileri", s.69.

Savaşı'ndan önce; Buhara Hanlığı'na Safeviler'e karşı birlik olunmasını isteyen mektubunu göndermesiyle başlamıştır. Yavuz ve oğlu Kanuni döneminde gerçekleşen "doğu seferleri" ile Safevi tehdidi engellenmek istenmiş, yardım isteyen Türk Hanlıkları ile Anadolu'lu Türklüğü arasında bir ur gibi çıkmış olan Şiilik mezhebine karşı mücadelede Türkistan Hanlıkları ile birlik olarak mücadele etmeye ve aynı zamanda Orta Asyalı Müslümanların hac yollarındaki güvenliğini sağlamak için hilafet makamının gölgesi ve aynı ırktan gelmenin verdiği bağlılık ile Safevi tehdidi ve akabinde gelişen Rus yayılcılığına karşı uzun asırlar süren birlik ve beraberlik içerisinde mücadeleler verilmiştir. Bu ilişkiler Osmanlı Devleti'nin İran ile olan barış veya savaş durumuna göre farklılıklar göstermiştir. Türkistan Türkleri her daim Osmanlı'nın yanında yer almış, ancak kendileri yardım istediklerinde bazı zamanlar istediklerini alamayabilmişlerdir.

Osmanlı kendine muhatap olarak görmediği Rusların ilerleyişini ilk başlarda fark etmemiş veya pek önemsememiş, buradan knezlik olarak ortaya çıkan Ruslar Çarlık şeklini almış ve Osmanlı'nın başına en büyük dert olmuştur. Sadece Osmanlı'ya değil, aynı zamanda Türkistan sahasına istila hareketleri ile yayılarak bu coğrafyayı ele geçirmiştir. Ruslar bu ilerlemeyi sağlarken hanlıklar kendi içlerinde sürekli mücadele etmiş ve Safeviler ve Rusların ekmeğine adeta yağ sürmüşlerdir. Hanlıklar arasında ki mücadelede ekonomik, siyasi gibi birçok husus barınmaktadır. İpek yolunun önemini kaybetmesi ve Moğollar'dan kalan soyurgal sisteminin yarattığı bölümler, bunun yanında yer alan "âdem-i merkezîyetçi" yapı hanlıkların birbirleri ile mücadele etmesine daha beter sebep olmuş böylece birlik sağlanamayan yerlerde dirlik olmayınca sonuç hüsrân olmuştur.

Kaynakça

- ALPARGU, Mehmet "Osmanlı Devleti'nin Türkistan Politikası", Türk Dış Politikası: Osmanlı Dönemi, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul(2008), s.43.
- BUĞRA, Mehmet Emin, Doğu Türkistan, Tarihi, Coğrafi ve Şimdiki Durumu, Güven Basımevi, (1952), s.13
- CEZAR, Mustafa, Mufasssal Osmanlı Tarihi II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 2021, s.454.
- CEZAR, Mustafa, Mufasssal Osmanlı Tarihi III., Tan Matbuası, İstanbul (1959), s.1265
- ÇALIŞKAN, Serap, "Sultan Abdülaziz Dönemi (1861-1876) Osmanlı- Türkistan Diplomatik İlişkileri", İstanbul Medeniyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (2018), s.63.

ÇELİK, Remziye, "Şeybanilerin Kuruluşunda Çevre Devletlerle Mücadeleleri", Türk Dünyası Araştırmaları, S.257,C.130, s.288

EMECEN, Feridun, Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve Yükseliş Tarihi (1300-1600),

Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1.Basım, İstanbul, (2015), s.179.

ESİN, Emel, Türkistan Seyahatnamesi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, S.4, 2.Baskı, Ankara, (2017), s.3

GÖMEÇ, Saadettin Yağmur, "Osmanlı Devleti'nin Türkistan ve Doğu Politikası", Yeni Türkiye Dergisi, C.31., S.31, (2000), s.137

HAYİT, Baymirza, Türkistan: Rusya ile Çin arasında, Otağ Yayınlar, Ankara, (1975), s. 11- 13

HAYİT, Baymirza, Türkistan Devletlerinin Millî Mücadele Tarihi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, S.161, 3.Baskı, Ankara, (2004), s.3

İNALCIK, Halil, Osmanlı Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü 1569,

Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, (1948), s.363-383

OMOROV, Timurlan, "Türkistan'daki Özbek Hanlığı'nın Kısaca Tarihi ve Özbek Boyları", Tubav Bilim Dergisi, C.5, S.2, (2012), s. 7.

ROUX, Jean Paul, Orta Asya Tarih ve Uygarlık, (çev: Lale Arslan Özcan, Kabalcı)Yayıncılık, 1.Baskı, İstanbul, (2014), s.323

ROUX, Jean Paul, Türkler'in Tarihi, (Çev: Aykut Kazancıgil ve Lale Arslan Özcan), Kabalcı Yayınevi, İstanbul, (2013), s.303.

SARAY, Mehmet, Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, (1994), s.1

TAŞAĞIL, Ahmet, "Türkistan", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt:41, (Yıl:2012), s:556

TOGAN, Zeki Velidi, Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi, Enderun Kitapevi, 2.Baskı, C.1, İstanbul, (1981), s.2.

TOPSAKAL, İlyas, "Tarihi Süreçte Rusya Türkiye İlişkileri", Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi, S.2, C.III., (2016), s.34-35

ÜKTEN, Selim Serkan, Türk Tarihine Dair Yazıtlar, (ed:Alpaslan Demir), Gece Kitaplığı Yayınevi, (2017), s.69.

ÜKTEN, Selim Serkan, Buhara Hanlığı'nın Askeri Teşkilatı (1500-1868), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara(2015), s.xxxı.

ÜLKER, Halil, "Osmanlı Özbekistan Siyasi İlişkileri (1514-1873)" Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi, S.4, C.8, s.3978.

ZİYAYEV, Hamid, Türkistan'da Rus Hakimiyetine Karşı Mücadele, (çev: Ayhan Çelikbay), Türk Tarih Kurumu Yayınları, S.225, Ankara(2007), s.7

İnternet Kaynakları: BOA, Mühimme Defteri, 21/598 don volga projesi - Google Arama)